

**A nyíregyházi
Jósa András Múzeum
évkönyve
LXVI. évfolyam**

A NYÍREGYHÁZI
JÓSA ANDRÁS MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
LXVI. ÉVFOLYAM

JAMÉ

H-4400 NYÍREGYHÁZA, BENCZÚR TÉR 21. • E-MAIL: INFO@JOSAMUZEUM.HU

NYÍREGYHÁZA, 2024

Főszerkesztő:
Dr. Rémiás Tibor

Szerkesztette:
Dr. Holmár Zoltán – Dr. Rémiás Tibor

Korrektorok:
Dr. Holmár Zoltán – Laskayné Szőlősi Katalin

Angol fordítás:
Juhász Myrtil

Lektorok:
Dr. Bene János
Dr. Bodnár Zsuzsanna
Dr. Istvánovits Eszter
Dr. János István
Dr. Németh Péter

Készült
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Jósa András Múzeumért Alapítvány anyagi támogatásával
2025-ben.

ISSN 0547-0196

Kiadja a nyíregyházi Jósa András Múzeum
(e-mail cím: info@josamuzeum.hu)
Felelős kiadó: **Dr. Rémiás Tibor** múzeumigazgató
Készült 200 példányban, A/4 formátumban, 27,5 ív terjedelemben.

Szedte és tördelte: **Szemán Attila**
Nyomdai munkálatok: **Grafit Nyomda „R” Kft.**
Felelős vezető: **Ördögh J. Gábor**

Tartalom Contents

TIRPÁKOK – 200 ÉVES AZ ÖRÖKVÁLTSÁG

Bácskainé Pristyák Erika

A bokortanyák településföldrajzi sajátosságai	9
<i>Settlement Geography Characteristics of Grouped Farmsteads</i>	33

Bánszki Hajnalka

Nyíregyháza város történetéről készült első összefoglalók	35
<i>The First Summaries of the History of the City of Nyíregyháza</i>	45

Minya Károly

Tirpák szavak és nevek	47
<i>Tirpák Words and Names</i>	56

Kujbusné Mecsei Éva

Nagy pillanatok a megváltkozott Nyíregyháza 18–19. századi életében	57
<i>Great Moments in the Life of the Redeemed Nyíregyháza in the 18th and 19th Centuries</i>	67

Zsoldos Ildikó

Dr. Meskó László (1851–1922) karrierútja a koalíciós Wekerle-kormány megalakulásáig	69
<i>The Career of Dr. László Meskó (1851–1922) until the Formation of the Wekerle Coalition Government</i>	87

Madár Ximena

Nyíregyháza 1924. évi centenáriumi kiállítása és a városi gyűjtemény létrejötte	89
<i>The 1924 Centennial Exhibition of Nyíregyháza and the Creation of the City Collection</i>	99

Rémiás Tibor

**Tirpák kulturális örökség és hagyományok ápolása, kutatása
Márkus Mihály levelezése tekintetében** 101

*The preservation and research of the cultural heritage and traditions
of Tirpák in relation to the correspondence of Mihály Márkus* 153

RÉGÉSZET

Jakab Attila

Beszámoló a tiszakőrödi református templom kutatásáról 159

Report on the Research of the Reformed Church in Tiszaköröd 172

Belbe Sebastian – Jakab Attila

Árpád-kori ház és leletanyaga Vásárosnamény területéről 173

*Árpadian-era dwelling and archaeological finds from the area
of Vásárosnamény* 197

Török-Botyánszki Anna – Döncző Boglárka

Szkíta kori áttört díszű hüvelyvég Tiszakóródról 199

Scythian Period Openwork Decorated Scabbard from Tiszaköröd 249

Szabó Renáta

Kora újkori kerámia a vámosatyai várból 261

Early Modern Ceramics from Vámosatya Castle 305

TÖRTÉNELEM

Ulrich Attila

**Szabolcs és Szatmár vármegyei birtokok elkobzása
a Wesselényi összeesküvés lelepleződése után** 307

*Confiscation of Estates in Szabolcs and Szatmár Counties
after the Revelation of the Wesselényi Conspiracy* 322

Mohácsi Endre

**„Ha mi hírei lesznek keg yelmednek, kegyelmed adja értésemre
mindjárt!” Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány
levelei Dóczy András szatmári kapitányhoz** 323

*“If your grace has any news, your grace, let me know immediately!”
Letters of Zsigmond Forgách, Captain-General of Upper
Hungary to András Dóczy, Captain of Szatmár* 342

Bene János

- Elemi népiskola létesítése a simapusztai Hosszúhátan
a 20. század elején** 343
*Establishment of an Elementary School in Hosszúhát,
Simapuszta at the Beginning of the 20th Century* 351

Zsoldos Ildikó

- Dr. Meskó László politikai szerepvállalásai 1906-tól 1922-ig** 353
Dr. László Meskó's political involvements from 1906 to 1922 368

Holmár Zoltán

- A magyar papírpénz-kibocsátás körülményei Kállay Tibor
pénzügyminisztersége (1921–1924) idején** 369
*The Circumstances of the Hungarian Banknotes Issue during
Tibor Kállay's Ministry of Finance (1921–1924)* 387

Kertész Tünde Fruzsina

- Kállay Miklós az Amerikai Egyesült Államokban
1953–1955 között** 389
*Miklós Kállay in the United States of America between
1953 and 1955* 400

NÉPRAJZ

Páll István

- Történeti és néprajzi adatok a Felső-Tisza vidéke
és környékének 18–19. századi favázás építkezéséhez** 401
*Historical and Ethnographic Data on the Timber-framed
Construction of the Upper Tisza Region and its Surroundings
in the 18th and 19th Centuries* 415

MÚZEUMPEDAGÓGIA

Lakatos Bernadett

- A Jósa András Múzeum kiállítási stratégiájának fejlesztése** 417
Development of the Exhibition Strategy of the András Jósa Museum .. 425

BIBLIOGRÁFIA

L. Szőlősi Katalin

**A nyíregyházi Jósza András Múzeum és tagintézményei
munkatársainak 2024. évi publikációi 427**

Helységnévazonosító 433
Concordance of geographic names

Rövidítések 435
Abbreviations

Nagy pillanatok a megváltkozott Nyíregyháza 18–19. századi életében¹

Kujbusné Mecsei Éva

A nagy történelmi pillanatok között, amelyek sokszor befolyásolják a mindennapi életet, vannak jók és rosszak, tompíthatóak és elkerülhetetlenek. Előfordulnak olyanok is, amelyek ösztönző hatással lehetnek a kisebb-nagyobb közösségekre. Azonban csak akkor segítik az előrelépést, ha a döntéshozók felismerik a bennük rejlő lehetőségeket és a körülményeket mérlegelve alakítják cselekedeteiket – mint ahogy azt tették a nyíregyháziak a 19. század elején az évszázados jobbágyi létből való megváltkozásukért.

Az 1753-tól újratelepült Nyíregyháza első száz évében több nagy pillanat, a város életét meghatározó esemény is emlékezetes maradt. Ezek között vannak az örökváltság szerződések – amelyek saját korukban rendkívülinek számítottak, hiszen alig egy tucatnyi település volt csupán az egész országban, amelyek szintén magánjogi szerződéssel, saját erőből részben vagy egészben megváltották földesúri terheiket. Ráadásul mindannyian más-más úton és módon érték el a céljaikat. Előfordult, hogy a procedúra hosszú évtizedekig vagy akár egy évszázadig elhúzódott, és voltak olyanok is, akik számtalan próbálkozás után végül kénytelenek voltak részeredményekkel beérni, majd feladni a nagy álmot. A törvényi szabályozottság² előtt ezek, a közösségtől nagy anyagi áldozatokat, sőt új szemléletet követelő, a helyi társadalmi viszonyokra jelentős hatást gyakorló egyedi örökváltságok bár bekerültek az érintett települések múltját rögzítő történetkönyvek aranylapjaira, mégis csak lokális emlékek maradtak. Az országos történelem részévé csupán a jászkun redemptio vált, amelyet maga a királynő, Mária Terézia írt alá 1745. május 6-án. Ezt a napot az országgyűlés 2014-ben történelmi emléknappá nyilvánította, így beemelte az emlékezetkultúrába.

Nyíregyháza megváltkozása szintén csak a helybeliek számára kiemelt fontosságú emlék. Az örökváltságnak a város történetében betöltött szerepét azonban mutatja, hogy a hálás utódok az ünnep fényét emelendő 1924-et centenáriumi évvé nyilvánították, emlékezve arra, hogy az elődeik száz évvel korábban a Dessewffyek után a település másik birtokosával, a Károlyiakkal is megkötötték azt a szerződést, aminek segítségével teljesen felszabadultak a földesúri függés alól. Az emlékévben nem győzték hangsúlyozni a város korabeli vezetői, hogy a fejlődésnek a nagy anyagi áldozatok árán végigvitt örökváltság jelentős alapköve, így méltóan kell megemlékezni róla. Ezért olyan grandiózus programsorozatot szerveztek, amelynek következtében a városnak országos híre lett és

¹ A tanulmány a Jóna András Múzeum 2024. szeptember 13-i konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.

² 1840. évi VII. tc., 1848. évi IX.; XII. tc.

azáltal történelme is ismertebbé vált.³ A százötvenedik évfordulón, 1974-ben a következő nemzedékekre gondolva a múlt átörökítése érdekében az emlékállításra törekedtek a nyíregyháziak: a jubileumra készült el Nagy Sándor lélekkel teli alkotása, az Örökváltság emlékoszló, amelyet a városházával szembeni parkban helyeztek el. Az ünnep lényegének megértését, a múlt megismerését segítették azok a tanulmányok, kötetek is, amelyekben közkinccsé váltak a megváltkozást feldolgozó régebbi, illetve újabb kutatások.⁴ Ezek beilleszkednek abba a gazdag várostörténeti irodalomba, amelynek segítségével végigkövethetjük a településnek és lakóinak 18–19. századi göröngyös és váratlan fordulatokkal teli életét.⁵ Napjainkban akár virtuális utazást tehetünk a múltba, amikor végigsétálunk a történelmére odafigyelő Nyíregyháza főterén, hiszen az emlékjelek segítségével felidézhetjük az újratelepítés és megváltkozás évszázadának nagy pillanatait is.

A nyíregyháziak mindennapjait alakító tényezők, okok és okozatok közül meghatározó volt az a 18. század eleji körülmény, hogy a pártfogó birtokosokat nélkülöző, „hadak országútján” fekvő település – a többi, ugyanilyen helyzetben lévő szabolcsi és más megyebeli helységhez hasonlóan – hanyatlásnak indult, hiszen népessége megfogyatkozott, mivel a növekvő terhek elől mind többen vándoroltak el. A település történetében Károlyi Ferenc gróf döntése nyitott új korszakot. 1748-ban ugyanis megvásárolta az ecsedi uradalmat, amely magában foglalta Nyíregyháza fele részét is. A másik birtokossal, Palocsayné Pethő Rozáliával, majd örökösével, a Dessewffyekkel a széles, nagy határ hasznossá tétele érdekében döntöttek az újratelepítés mellett. A Rákóczi-szabadságharc után ez volt a pusztává lett vagy gyéren lakott helységek egyetlen lehetősége az élet újraindításához. A történelmi szituáció adott volt, sőt a 18. század közepére már a gyakorlata is kialakult. Csakhogy az országos telepítési hullámokban az eltelt négy évtized alatt a szabad menetelű, katolikus jobbágyok, akiket a gróf szívesen látott volna birtokán, már megtalálták a helyüket. Az adott pillanat csupán a migrációs nemzedék utódainak megnyerésére volt alkalmas. Azok a gazdafiúk ugyanis, akiknek szülei, nagyszülei megélhetését éppen az új lakosokként szerzett föld biztosította, ismerték a telepítéssel járó előnyöket. Mindezek miatt bátrabban vállalkoztak a költözésre, ha az öröklés vagy más okok miatt bekövetkezett földaprózódás következtében egyre kevesebb lett a számukra jutó terület. A szebb jövőben bízva azok is szívesen váltottak lakhelyet, akiknek – szűk határú településeken élve – reményük se lehetett ahhoz, hogy megfelelő mennyiségű földhöz jussanak. Sokan voltak ilyenek azok között a szabad menetelű jobbágyok között, akik a Felvidéken születtek, majd 1711 után vándoroltak az országban, illetve letelepültek az elnéptelenedett békési Harruckern-birtokon. Az új lakosok fellelésére és átköltöztetésének megszervezésére Károlyi gróf 1753 májusában egyéni kedvezményeket ígérve fogadta fel ún. impopulátornak, azaz telepítőnek Petrikovics Jánost. A szarvasi csizmadiamester végigjárta Békés megyét, majd a Felvidéket, hogy megismertesse a gróf által kínált lehetőségeket. Magával vitte azt az 1753. május 16-án Nagykárolyban kelt pátenslevelet,⁶ amely aztán majdnem száz évre meghatározta a nyíregyházi közösség életét, hiszen biztos anyagi alapot jelentett nemcsak a mindennapi megélhetéshez, hanem a vagyonosodáshoz, sőt a 19. század elején a pénzen való megváltkozáshoz is. A telepítés, amely nagy kedvezményekkel járt általában,

³ Madár Ximena: Nyíregyháza 1924. évi centenáriumi kiállítása és a városi gyűjtemény létrejötte. Az előadás elhangzott a Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára 2024. május 17-i konferenciáján. Uő.: Nyíregyháza 1924. évi centenáriumi kiállítása és a városi múzeum alapítása. Az előadás elhangzott a Jóna András Múzeum 2024. szeptember 13-i konferenciáján.

⁴ Közülük kiemelendő a Szohor Pál által szerkesztett városmonográfia és Cservenyák László örökváltságokról szóló kötete. Vö.: SZOHOR 1924.; CSERVENYÁK 1974.

⁵ Vö.: LUKÁCS 1886.; CSERVENYÁK 1974.; CSERVENYÁK 1976.; HÁRSFALVI 1982/A.; BALOGH 2008.; BALOGH 1982.; FAZEKAS 2006.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (továbbiakban: MNL SZSZBVL) V. 11/e. Nyíregyháza mezőváros tanácsának iratai. Folyamodások. 1753–1834. 37/37. 1953:7.

Nyíregyháza esetében még a szokásostól is szélesebb körű lehetőségeket kínált. A személyre szóló engedmények (a gazdálkodáshoz elegendő föld, robotmentesség, évi egy arany adó, belső telek és házépítéshez fa az uraság erdejéből) mellett a közösség bérbe vehette a földesúri haszonvételeket (kocsmá, malom, húsmérés, bolt, később vásártartás stb.), sőt engedélyt kaptak a szomszéd települések határában lévő szántók, rétek, legelők árendálására. Ezáltal nemcsak a lakosok gyarapodhattak, hanem a település is olyan bevételekre tehetett szert, amelyeket az előjárók döntése szerint a legjobbnak vélt közösségi célokra használhattak fel a fejlődés és gazdagodás érdekében. A költözés melletti döntés meghozatalában nagy súllyal esett latba a vallásszabadság ígérete mind a békési hitű evangélikus, magukat tónak valló, szervezeten telepítettek, mind pedig a Felvidékről az egész századon át folyamatosan és nagy számban érkező spontán bevándorlók számára is. Nem a földesurakon múlt, hogy ennek megvalósulására II. József türelmi rendeletéig kellett várni. Nagy pillanata volt az akkor már a lakosság kétharmadát kitevő evangélikus gyülekezetnek, amikor a Békésből velük áttelepülő, majd elűzött papjuk visszatérhetett és 1784-ben végre leteheték templomuk alapkövét.⁷

A kedvező gazdasági lehetőségegyüttes sokakat vonzott Nyíregyházára annak ellenére, hogy itt sem volt könnyű az élet. A gyorsan gyarapodó faluba a szabad menetelű, földművelő-állattenyésztő jobbágyok mellett mind többen érkeztek a kézművesek is. Amikor a hétezer meghaladó lakosságú település II. József privilégiuma alapján 1786-ban négy országos vásár tartására is jogot nyerő mezővárossá vált, a megélnékül piaclehetőséget már több mint háromszáz kézműves tudta hasznosítani. A nyíregyházi vásárok az árucserével mellett az információszerzés fontos fórumaiként 1828-ra a régió leglátogatottabb sokadalmainak számítottak.

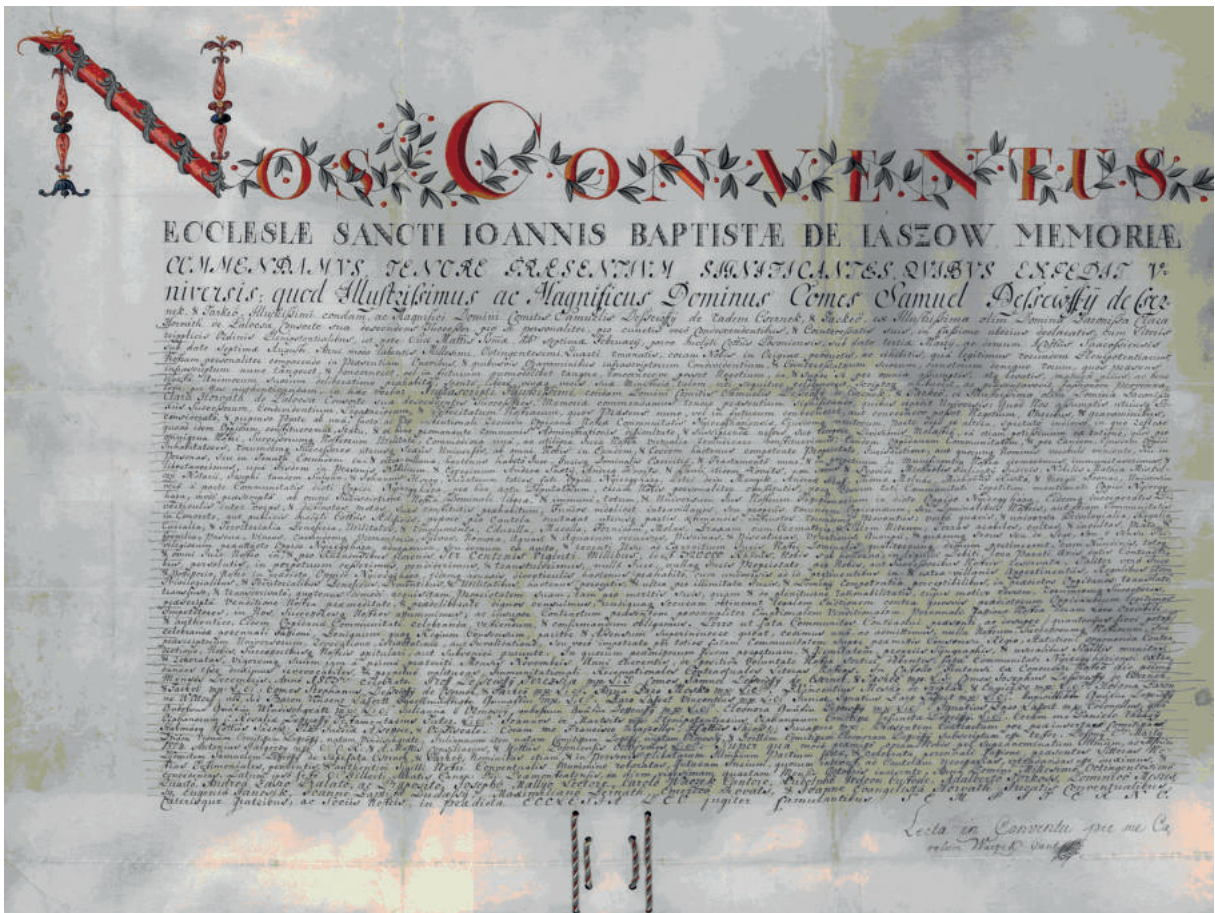
A betelepültek között nemcsak jobbágyok voltak, hanem egyre többen lettek az olyan kismanesek is, akik „rangrejtve” érkeztek. Mivel hasznosabbnak ítélték a nyíregyházi szabad menetelű jobbágy lakosként kapott kedvezményeket, mint a saját előjogaikat, így eltitkolták nemességüket. A közösség által hívott értelmiségiekkel (papok, tanítók, ügyvédek, közigazgatási szakítségviselők) a 19. század elején létszámuk már a százat közelítette. Ekkor érkezettnek látták az időt arra, hogy a vármegye támogatásával létrehozzanak egy ún. nemesi hadnagy székét. Ettől kezdve saját ügyeikben maguk között szabadon bíráskodhattak és szervezhették közigazgatási kötelezettségeik teljesítését. Vezetőjük, a nemesek hadnagya jelentős szerepet töltött be a városi előjáróságban, meghatározó volt a döntéshozatal minden szintjén. Gyakran kérték fel azon küldöttségek tagjának, amelyek a város képviselőiben eljártak a megyei és országos szerveknél.

A mezőváros lakossága az impopulációtól kezdve évről évre jelentős mértékben nőtt, a 19. század elején már több mint tízezer éltek itt. A különböző helyekről érkezettek mindannyian hozták magukkal a korábbi lakóhelyeiken szerzett ismereteiket, tapasztalataikat, amelyeket a nyíregyházi adottságokhoz igazítottak. Így pl. a békési gazdálkodási gyakorlat mintájára 1759-ben állandó szállásokra osztották a határt az évenkénti nyílászár helyett, a közigazgatásban, a városkép alakításában, a joggyarapításban pedig főként a felvidéki városok példáját igyekeztek követni. Ezekre alapoztak 1802-ben is, amikor úgy gondolták, hogy fejlődésükhöz, gazdagodásukhoz nagy lendületet adna a szabad királyi városi jogállással járó privilégium. A helyzetüket értékelve aktuálisnak és megvalósíthatónak vélték a nagy álmat, hiszen a különböző igazgatási és gazdálkodási feladataik során, valamint a maroknyi nemes lakos révén megfelelő kapcsolatokat alakítottak ki a megye vezető és potens családjaival, személyeivel, sőt voltak olyan tanácsadók és támogatók Pest-Budán, Pozsonyban és Bécsben is, akik a közelgő országgyűlésen közreműködésüket ajánlották a város

⁷ A templomot 1786. október 22-én szentelték fel. Tíz évvel később megépült a torony, majd egy év múlva az első orgonát is beszerelték a karzatra. A templom építéséről részletesebben lásd SALLAI 2011.

kérvényének benyújtásában és a kedvező döntés befolyásolásában. A szabad királyi városi jogállás megszerzésének azonban előfeltétele volt a földesúri terhek megváltása. Mivel a közösségi és az egyéni gazdálkodás is biztos anyagi alapnak tűnt az ehhez szükséges összeg előteremtéséhez, biza-
kodóan néztek a jövőbe.⁸

A megváltkozás azonban ekkor még nem volt törvénybe foglalt, szabályozott, kiforrott gyakorlattal bíró jogi és gazdasági folyamat. Megvalósulása a földesúrtól függött, tartalmát is ma-
gánszerződésbe foglalták. A jogi procedúra szempontjából fontos volt a földesurak száma, a telepü-
léshez való viszonyuk, továbbá, hogy a birtok mennyire volt ősi, a család szívéhez közel álló, a
jog által gúzsba kötött, vagy szerzeményként csupán a jövedelem gyarapítására szolgált. Döntő

1. kép

A Dessewffy családdal kötött örökváltás szerződés – 1804

(Forrás: MNL SZSZBVL, V. 11/b. Nyíregyháza mezőváros tanácsának iratai. Kiváltságlevelek. 1753–1841. 36/36. 1804:1.)⁹

Fig. 1

The redemption contract with the Dessewffy family, 1804

(Source: National Archives of Hungary, County Archives V. 11/b. Nyíregyháza market town council documents. Patents. 1753–1841. 36/36. 1804:1.)

⁸ Vö.: KUJBUSNÉ 2000.

⁹ A díszes, oklevélformában kiállított szerződést szinte minden, a témát feldolgozó munkában publikálták. (The ornate contract, issued in the form of a certificate, was published in almost every work dealing with the subject.)

szempont volt az is, hogy a birtokosokat érdekelte-e az egyösszegű váltság, vagy biztosabbnak gondolták az évszázados szolgáltatás rendjének megtartását. Nyíregyházát két földesúri család bírta, a Károlyiak és a Dessewffyék. A város nótáriusa, Miskolczi Mátyás 1802-ben az örökváltság érdekében hozzájuk írt kérelmében igyekezett hangsúlyozni, hogy a megváltkozási terv mindenki számára előnyös: a földesurak az eddigi jövedelmük tőkájének megváltásáért kapott összeget gyümölcsözőbb befektetésekre használhatják, a szabad királyi város nélküli Szabolcs megyében pedig lenne egy hely, amely fellendítené az ipart és a kereskedelmet.

Hogy mennyire volt alkalmas a pillanat a kérésre, azt a földesurak aktuális élethelyzete határozta meg: 1803-ban a Dessewffy család tagjai azért voltak azonnal fogadókészek, mivel akkor osztozkodtak a vagynon, így éppen jól jött nekik a nyíregyháziak által földesúri jogaikért ajánlott 320 ezer rénes forint. 1804-ben meg is kötötték a szerződést.

A Károlyi családban azonban súlyos tragédia árnyékolta be ezt az időszakot, ugyanis 1803 elején meghalt a családfő egy párbajban szerzett sebesülés következtében. Az özvegygel nem tudtak megegyezni a város képviselői. Több, későbbi próbálkozást követően a sikeres tárgyalásra 1823-tól adódott lehetőség, amikor a legkisebb Károlyi fivér közelgő nagykorúvá válása miatt megkezdték az addig közösen kezelt birtokegyüttes felosztásának az előkészítését, és leánytestvéreik részének a kiadását. Ehhez jól jött számukra a váltsággént megállapított 730 ezer bécsi forint, amit a megegyezés szerint részletekben kellett a városnak kifizetni. A családot képviselő réthei Röth József jogigazgatóval 1824. április 3-án történt megegyezés szerint a Károlyiak lemondtak az őket illető részről és birtokjogukat a városra ruházták.¹⁰

A két örökváltság-szerződés között eltelt 20 év azonban túl hosszú időnek bizonyult. A körülmények megváltoztak, 1824-ben már nem volt alkalmas a politikai környezet a jogállásváltozást kezdeményező kérelem benyújtásához. A reményt jelentő országgyűlés ugyanis véget ért, a támogatók pedig más ügyeket karoltak fel, így Nyíregyházának le kellett mondani a szabad királyi várossá válásról. A város gazdasági és társadalmi helyzete azonban az első örökváltság-szerződést követően stabilizálódott, igazgatása folyamatosan formálódott az új helyzet kezeléséhez, sőt mint a Károlyiak birtokostársa a földesúri jogok gyakorlásába is mind jobban beavatást nyert. Így az előljárók az 1820-as években sem adták fel eredeti célkitűzésüket: a teljes megváltkozást. Ezzel ugyanis megmaradt a remény legalább az autonómiára, ami elég inspiráló lehetett ahhoz, hogy a nyíregyháziak ne rettenjenek vissza az újabb terhek vállalásától.

A legnagyobb bizonytalanságot most is, mint az első váltság idején, a földesúri jogok árának egyösszegű kifizetése, és az ehhez szükséges kölcsönök felvétele, törlesztése jelentette. Ráadásul a szerződésben rögzítettekén kívül számolni kellett még a földesúri családok tagjainak később benyújtott igényeivel, valamint a jogi és gazdasági ügyletek lebonyolításának járulékos költségeivel is.¹¹ 1802-ben sem tudhatták előre, hogy mennyibe fog kerülni a nagy álom megvalósítása, lelkesezésükben csak a szent cél lebegett a szemük előtt. És bár bizonyára nagyon csalódottak voltak, hogy csak a Dessewffyekkel köthettek szerződést, de talán éppen emiatt tudták végigvinni a teljes megváltkozást. A vállalkozás nagyságát mutatja, hogy még a Károlyi-örökváltság kezdetekor, 1824-ben is törlesztették az első váltságához felvett hiteleket, de ekkorra nagyobb rálátásuk lett a magán kölcsönügyletekre, és rutinosabban kalkuláltak a törlesztéshez fedezetet jelentő saját gazdasági erőforrásokkal.

¹⁰ A váltságösszeg kifizetése végül is nem az előzetes terv szerinti három, hanem négy év alatt történt, összesen 25 részletben. A 2., 3. és 4. évben fizetett összegek után kamatot is felszámoltak. FAZEKAS 2006. 143.

¹¹ A váltságösszegekről és fizetésekről, a birtokos családok tagjainak később benyújtott igényeiről és azok rendezéséről részletesen lásd CSERVENYÁK 1974.

A század elején már a megváltkozás és a jogszerzés gondolata is egyedinek, sőt rendkívülinek számított,¹² nem is szólva a gazdasági és a pénzgazdálkodási ügyletek bonyolításáról. A földművelőkből, kézművesekből álló, évente, majd háromévente újraválasztott előjáróság számára az egyik legnagyobb kihívás az volt, hogy a merész vállalkozáshoz mindenekelőtt pénzt kellett szerezni, hiszen a fizetendő összeget nem biztosították a közösségi jövedelmekből származó bevételek még a lakosokra kivetett adókkal együtt sem. Mindkét örökváltság esetében az első és legfontosabb feladat az volt, hogy hitelezőket találjanak. Bank nem lévén, a kisebb-nagyobb összegeket magánszemélyektől, egyházaktól, különböző, pénztártartó és kölcsönzéssel is foglalkozó egyletektől szereztek meg a szokásos, általában 5-6%-os kamatra. Ehhez azonban igen sűrű kapcsolati hálóra és ennek folyamatos bővítéséhez elengedhetetlen ismeretségekre volt szükség. Mivel sok helyről érkeztek és sokfelé megfordultak, így megvoltak az alapinformációik arról, hogy kit kereshetnek a kölcsönök ügyében. Mindenki segítségére számítottak a hitelezők felkutatásában: a kézművesek országos vásárookra való menet és jövet, a kereskedők árubeszerzéskor, a gazdák árendálásakor, rokonlátogatáskor, az értelmiségiek tanulmányaik során folyamatosan gyűjtötték az információkat és továbbították a város vezetőinek. Az előjáróság tagjai is igyekeztek jó kapcsolatban lenni a földjeiket a városnak bérbe adó birtokosokkal, a megye irányítóival, jeles családjaival. A nemesek kiemelt szerepet vállaltak az előjogokkal rendelkező társadalmi rétegekben való támogatókeresésben. Származásuknak köszönhetően fogadták őket azok az arisztokraták, magas állami és udvari tisztségekben lévők is, akik aztán hathatós, sőt nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak vagy közbenjártak a város ügyének sikere érdekében. Komoly erőfeszítéseket tettek a politikai potentátók megnyerésére Bécsben, Pozsonyban, Pesten és Budán. A széles körű személyes ismeretség, a sok-sok ez ügyben kelt megkereső levél és látogatás végül meghozta a várt eredményt. A rövid vagy hosszú lejáratú kölcsönöket nyújtók között ott volt a földesúri teljhatalmú megbízott, Károlyi Ferenc sógora, Rác Demeter, a fiscalis, Mittuch Ferenc, továbbá bécsi és pesti hercegek és hercegnék, mágnások és kisebb földesurak, polgárok és egyesületek, Eperjes és környéke egyházi, jogi és magánszemélyei rangra, korra, jogállásra való tekintet nélkül. A kamatot határidőre fizető városi küldöttek rendszeresen megfordultak Bécsben, Pozsonyban és Pest-Budán. Gyakran mentek Eperjesre, Késmárcra, Szomolnokra, Egerbe, Miskolcra, Debrecenbe, Nagykárolyba, Nagyváradra, Tállyára, Tolcsvára, Nagykállóba. A delegációk tagjaként alkalmanként részt vett az ügyletekben maga a főbíró és a nemesek hadnagya is.

Nyíregyháza hitelfelvételéhez a biztosítékot a közösség regálébérletéből, a hatékony szántóföldi gazdálkodásból és a piacképes pusztai állattenyésztésből származó jövedelem adta. A több száz hitelezőtől 1804 és 1829 között majdnem egymillió forintot vettek fel 66–6250 forint közötti összegekben. Hitelképességüket növelte az, hogy jó adós hírében álltak, hiszen elsődleges feladatnak, becsületbeli ügynek tartották a pontos törlesztést.

A kisebb királyi haszonvételek közül az italmérés és kocsmáltatás, a húsmérés és mészárszéktartás, a malomtartás, valamint 1786 után a négy országos vásárból származó bevételek adták a közösség jövedelmének közel kétharmadát. Jelentősebb összeget tett ki még a lakosokra vagyonarányosan kivetett ún. váltságadó. A bérelt pusztákat is jó haszonnal árendálták tovább főként a tehetősebb helybelieknek. A város a felvett pénzt nemcsak kölcsöntörlesztésre használta, hanem forgatta is: kisebb összegeket kölcsönzött tovább rövid határidőre és 6% kamatra, illetve ebből bővítette legjövedelmezőbb haszonvételeit.¹³

¹² Az örökváltság önkéntes formáját is csak az 1839–1840. évi pozsonyi országgyűlés iktatta törvénybe.

¹³ Vö.: KUJBUSNÉ 1995.

Az örökváltság átalakította a város életét. A jobbágyok közössége, amely saját pénzen „földesúri jogokat, ún. kollektív nemességet” vásárolt magának, a korábbtól eltérő birtokbírhatási joggal és eddig ismeretlen igazgatási, igazságszolgáltatási, pénzgazdálkodási feladatokkal szembesült. Az új helyzet más szemléletet és nagyobb, jól szervezett apparátust kívánt. Törvényi szabályozás nem lévén, az igazgatás és a helyi társadalom struktúráját statutumokkal alakították folyamatosan az adott helyzethez. Az első nagy lépést már 1803 után meg kellett tenniük, amikor a Károlyiak birtokostársává váltak. Ekkor a közösségi gazdálkodáshoz, az igazságszolgáltatáshoz a bírák munkájának segítésére testületeket állítottak fel. A haszonvétel-kezelők hozzáértő helybeliek maradtak, a pénzgazdálkodást szervezők, lebonyolítók többnyire e célra idehívott, jól képzett szakalkalmazottak lettek. A tisztséget viselők feladatait hatásköri leírásban rögzítették, a közösségi munkavégzés ellenőrzésére inspectori rendszert dolgoztak ki. Igyekeztek odafigyelni az igazgatási hierarchiára, a fokozatos és lépcsőzetes hivatali előrehaladásra, továbbá az előljáróságban és a döntéshozó testületekben a helyi társadalom tagoltságának a leképezésére, vagyis a nemesek, illetve az evangélikusok és más felekezeten lévők részvételi arányára.¹⁴

1824 után a helyi társadalom is megváltozott: már nem a jogállás, a foglalkozás vagy a beköltözés ideje és a módja szerint különült el, hanem az örökváltságban való részvétel alapján oszlott három csoportra. A legkedvezőbb helyzetben a váltságban aktív részt vállalók voltak, akik polgárok lettek. Ők szabadon adhatták-vehették, örökíthették szerzett javaikat és részesülhettek a közösség minden haszonvételéből. A váltságadót felvállalni nem tudó, lakosoknak nevezettek, és főként a szellérek azonban csak korlátozott jogokkal bírtak.¹⁵

A lehetőségeket rejtő történelmi pillanatok felismeréséhez és a szükséges lépések megfelelő irányba való megtételéhez nélkülözhetetlenek voltak azok a vezetők, akik tovább láttak a város határánál, és rá mertek lépni ismeretlen utakra is. A betelepülés évétől az új lakosok kerültek számbeletli fölénybe, így az éves, felkiáltással történő tisztújítások alkalmával földesúri jóváhagyással olyan bírakat választottak, akiket ismertek, hiszen bizonyították rátermettségüket, amikor tevőleges szerepet vállaltak az ideköltözésben, vagy kiálltak az evangélikus hitért, illetve jó gazda, ügyes mester hírében álltak. Bár kezdetben teher volt a közfeladat ellátása, ami a saját boldogulástól vonta el az időt, a 18. század végére a tekintélyessé vált lakosok már megtiszteltetésnek vették a különböző tisztségekre történő megválasztást, elismerésnek a hivatali ranglétrán való feljebb lépést, a döntéshozó vagy operatív testületekbe való bejutást. A megválasztásban mérvadó korábbi szempontok is kiegészültek: a talpraesettség, a gazdálkodásban, mesterségben szerzett elismertség mellett értékké vált a tanulással szerzett tudás, főként a közigazgatási, gazdálkodási és jogi ismeret. Így választhatta meg 1838-ban a privilégizált mezőváros első polgármesterének a tót evangélikus többségű, jobbágygazdákból, kézművesekből, kereskedőkből álló közösség az örökváltságok ügyében hosszú időn át sikeresen tevékenykedő református ügyvédet, nemes Inczedy Györgyöt. Az egyéb tisztségek viselésénél a megbízhatóság és a feladatra való alkalmasság bizonyítása mellett egyre inkább nélkülözhetlenné vált a gazdálkodás minden területére kiterjedő adminisztráció vitelének képessége is. Az egyházak által fenntartott iskoláknak köszönhetően már sokan tudtak írni-olvasni, számolni, mind többen tanultak a felvidéki líceumokban, a református kollégiumokban, katolikus felsőbb iskolákban. A jobb módúak, akik anyagilag megengedhették maguknak – gazdák és kézművesek, jobbágyok és nemesek egyaránt – ebben látták gyermekeik jövőbeni érvényesülésének útját. Az ismeretek spontán gyarapítására is kihasználták minden lehetőséget: az egyházi és városi ügyekben

¹⁴ A lakosság közel kétharmada evangélikus volt. Az egyharmadot alkotó római és görögkatolikusok, valamint reformátusok 2-2 képviselővel voltak jelen a döntéshozó testületekben. A várost vezetőik közül pedig vagy a fő-, vagy az albíró nemes kellett, hogy legyen. A legnépesebb testület, a *communitas* előljárója is a főbíró mellett a nemesek hadnagya lett.

¹⁵ Vö.: KUJBUSNÉ 2003.

küldöttségekben járók rendszeresen megosztották az útukon tapasztaltakat, így a döntéshozók értesültek mindazokról – a máshol előbbre jutást biztosító – tényezőkről, amelyeket Nyíregyházának is érdemes volt kipróbálni, átvenni.

Az örökváltság-szerződések megkötését a közösség nagy pillanataként élték meg a nyíregyháziak. 1824. október 26-án, amikor a római katolikus templom keleti szegleténél lévő piacon összegyűlt helybeliek és a vendégként érkező vidéki nemesurak jelenlétében Erdélyi János, a Károlyiak jószágigazgatója kinyilvánította a grófi család beleegyezését a megváltkozásba, örömnepet tartottak. Dézsi György megyei főjegyző és a város ügyésze, Draskóczy János is érzelemdús beszédet mondott, majd szokás szerint a templomokban ünnepélyes istentiszteleteken mondtak hálat. Az evangélikus templom körül felállított mozsárgyúk díszlövéseit követően a birtokba iktatást szertartásosan a városszéli erdőben fejezték be, ahol Erdélyi János leszakított egy tölgyfagallyat, és jelképesen ezzel adta át az erdőt Benkő István főbírónak. Ekkor még mindannyian azt remélték, hogy a nagy tehervállalás jó befektetés lesz a jövőbe. Nem tudhatták, kinek mi lesz az egyéni sorsa, hogy a későbbi évtizedekben lesznek olyanok, akik jól járnak és meggazdagodnak, de lesznek olyanok is, akiket megnyomorít az új adósság, amelynek kifizetéséhez akár még ingóságait, sőt néha földjüket, házukat is el kell adni.

Az 1824-es ünnepnapon azt se tudhatták, hogy a városnak az autonómiáért folytatott küzdelme sem ért még véget. Ez csak akkor derült ki, amikor az új helyzetet szabályozni kívánó városi statutum érvénybe léptetését a vármegye nemesi közgyűlése megakadályozta. Mivel törvény által eddig nem szabályozott jogállást idézett elő a földesúri jogok városra történő átruházása, olyan ex lex állapot jött létre, amelyet a megye arra használt fel, hogy átvegye a földesurak szerepét. Ekkor a nyíregyháziak ugyanazt érezhették, mint amit az első váltság-szerződés után: csak akkor van értelme az eddigi sok erőfeszítésnek és anyagi áldozatnak, ha továbbmennek és nem adják fel céljukat. Olyan jogi megoldást kellett keresniük, amely némiképpen pótolta a szabad királyi városi rangot: vagyis egyedí privilegiumot kellett kérniük a királytól. Hogy ez a hétköznapiak nem nevezhető gondolat mégsem volt lehetetlenség, azt mutatja az 1837. augusztus 31-én kibocsátott oklevél.¹⁶ Ebben V. Ferdinánd biztosította a város számára a szabad tisztújítást, az önálló igazságszolgáltatást,¹⁷ és megengedte a lakosoknak a polgár elnevezés mellett a jogállás változását tükröző új hitelesítő pecsét használatát is.

Mint ahogy a telepítési kedvezmények által megteremtett gazdasági-pénzügyi alap, úgy az örökváltság-szerződések és a jogi biztonságot adó kiváltságlevél nélkül sem valósulhatott volna meg az a fejlődés, amelyet az akkortájt erre járók nem győztek dicsérni. Bár Nyíregyházának nem lett „országrendisége”, azaz nem küldhetett követet az országgyűlésbe, és továbbra is fölötté állt a nemesi vármegye, az előrelépés szemmel látható volt. „Nyíregyházának örök megváltás által fel szabadult lakosi a Nyírnek homokos földén mily derék s naponként nevedő várost emeltenek” – mondta Deák Ferenc az 1834. november 10-i pozsonyi diétán.¹⁸ Madách Imre pedig ekként lelkesegett 1845-ben Szontágh Pálhoz írott levelében: „Nyíregyházán láttam egész nagyságában és jelentőségében az örökváltság eszméjét magát tanúsítani...”¹⁹

A nyíregyházi megváltkozás országosan is a korszak kiemelkedő, nagy teljesítménye volt. Kellettek hozzá a szerencsés körülmények, a kedvező történelmi pillanatok, a megfelelő gazdasági és jogi környezet és azok az emberek, akik mertek kockáztatni, hittek és cselekedtek. Bár az igazán

¹⁶ Az oklevél forráskiadását lásd KUJBUSNÉ 1997.

¹⁷ A megyei törvényszék hatáskörében lévő vérbíróság kivételével.

¹⁸ MOLNÁR 2001.

¹⁹ CSERVENYÁK 1976. 33.

nagy álmom, a szabad királyi várossá válás nem teljesült, de a földesúri joghatóság alól kikerült közösség élete már 1848 előtt új irányt vett, maga után vonva a helyi társadalom és a tulajdonviszonyok átalakulását.

A betelepítéssel kezdődött, az örökváltságban és az egyedi privilégium megszerzésében kicsúcsosodott különleges és egyedi út 1848-ig tartott. Ekkor a nagy történelmi pillanatok országszerte jelentős változásokat hoztak. A forradalom eredményeként született 1848. évi IX. tc. ugyanis véget vetett a több száz éves állapotnak és megalapozta a jobbágyszabadságot és a földesurak kárpótlását, bár a végrehajtás megkezdésével a szabadságharc bukása miatt az 1850-es évekig kellett várni.²⁰ A Nyíregyházához hasonlóan önkéntes örökváltság útján felszabadult községek kárpótlását is felvetette az 1848. XII. tc. 9. paragrafus, de el is halasztotta a döntést. A törvényhozók ugyan fenntartották az érintettek számára kedvező megoldás reményét, amikor megígérték, hogy a minisztérium „igazság és méltányosság szerint fog intézkedni”, de az 1868. XXXIII. tc. is csak az 1840. évi önkéntes örökváltságról szóló törvény elfogadása után megváltkozott közösségek számára biztosította a kárpótlási eljárás megindítását.²¹ Az 1840 előtt megváltkozott települések, köztük Nyíregyháza is, később sem kaptak jogorvoslati lehetőséget.²²

Mivel a város fejlettsége az 1870-es évek elején nem felelt meg a törvényhatósági jogú várossá válás kritériumainak, így Nyíregyháza lassan belesimult az átlagvárosok sorába. A rendezett tanácsú városok tömegéből 1876-ban emelkedett ki, amikor újabb lehetőség nyílt meg előtte azzal, hogy Szabolcs vármegye székhelye lett.

2. kép

Az örökváltság emlékoszlopa Nyíregyházán (Nagy Sándor alkotása)
(Fotó: Hudivók Róbert, 2024)

Fig. 2.

The Memorial Stand of Redemption in Nyíregyháza (created by Sándor Nagy)
(Photo: Róbert Hudivók, 2024)

Irodalom

BALOGH 2008.

Balogh István: A Desseffy család jászói konvent által hitelesített örökvallása, 1804. Fordította Balogh István. In: Kujbusné Mecsei Éva: A megváltkozás időszaka I. Nyíregyháza mezővárosból örökváltott mezőváros. *SzSzBSz* XLIII: 1. 2008. 3–28.

²⁰ Az 1853. évi úrbéri pátens, illetve a kárpótlási és kármentesítési nyílt parancs rendelkezései kedvezőtlenebbek voltak a parasztság és a földesurak számára is.

²¹ Részletesebben lásd HÁRSFALVI 1982/b. 131–135.

²² OROSZ 1998.

BALOGH 1982.

Balogh István: Az újratelepített Nyíregyháza első félévszázada (A nyíregyházi bírák évkönyvei) (1753–1803). *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás* 3–4. 1982. 93–128.

CSERVENYÁK 1974.

Cservenyák László: Nyíregyháza örökváltsága. Nyíregyházi kiskönyvtár 9. Szabolcs Megyei Lapkiadó, Nyíregyháza 1974.

CSERVENYÁK 1976.

Cservenyák László: Nyíregyháza örökváltsága. In: Tanulmányok Nyíregyháza újabbkori történetéből. Nyíregyházi kiskönyvtár 11. Szerk. Hársfalvi Péter, Mann Miklós. Szabolcs Megyei Lapkiadó, Nyíregyháza 1976.

FAZEKAS 2006.

Fazekas Rózsa: A Károlyi család a nyíregyházi örökváltság idején. *SzSzBLÉ* 17. 2006. 137–148.

HÁRSFALVI 1982/A.

Hársfalvi Péter: Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII–XIX. században. *Értekezések a történeti tudományok köréből* 97. Akadémiai Kiadó, Budapest 1982.

HÁRSFALVI 1982/B.

Hársfalvi Péter: Mit „veszítettek” az örökváltságos helységek a jobbágyfelszabadítással? *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás* 3–4. 1982. 131–135.

KUJBUSNÉ 1995.

Kujbusné Mecsei Éva: Nyíregyháza mezőváros gazdálkodása. [Die Wirtschaftsführung des Marktflückens Nyíregyháza.] *SzSzBLÉ* 11. 1995. 47–92.

KUJBUSNÉ 1997.

Kujbusné Mecsei Éva: Nyíregyháza szabad és privilégiált mezővárossá válása. In: Nyíregyháza kiváltságlevele, 1837. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai 2. Közlemények 13. Szerk. Nagy Ferenc. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára, Nyíregyháza 1997. I–XV.

KUJBUSNÉ 2000.

Kujbusné Mecsei Éva: Miből váltakozott meg földesuraitól Nyíregyháza? (A város és a városiak vagyonszerzőessége a XIX. század elején). [The Financial Resources of the People of Nyíregyháza in the Early 19th Century (How they Raised the Manumission Compensation Paid to the Landlords).] *SzSzBLÉ* 14. 2000. 93–131., 269–70.

KUJBUSNÉ 2003.

Kujbusné Mecsei Éva: Nyíregyháza önkormányzata, 1753–1848. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai 2. Közlemények 28. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza 2003.

LUKÁCS 1886.

Lukács Ödön: Nyíregyháza szabad, kiváltságolt város története. Jóba Elek, Nyíregyháza 1886.

MOLNÁR 2001.

Deák Ferenc válogatott politikai írások és beszédek. I. kötet, 1825–1849. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Molnár András. Osiris Kiadó, Budapest 2001. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Deak-deak-ferenc-munkai-8751/deak-ferenc-valogatott-politikai-irasok-es-beszedekek-6973/i-kotet-18251849-6974/ii-fejezet-ujonckent-az-orszaggyulesen-1833-1836-6A77/orszaggyulesi-beszedekek-a-jobbagyok-orokvaltsagarolpозsony-1834-november-10-6B14/>; (2025. január 5.)

OROSZ 1998.

Orosz István: A jobbágyszabadság és végrehajtása. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyszabadságtól napjainkig. Szerk. Gunst Péter. Napvilág Kiadó, Budapest 1998. 55–136.

SALLAI 2011.

Kövekbe épített hitvallás. A Nyíregyházi Evangélikus Nagytemplom. Szerk. Sallai Gábor. Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség, Nyíregyháza 2011.

SZOHOR 1924.

Nyíregyháza az örökösödés századik évében. Szerk. Szohor Pál. Jóna Elek, Nyíregyháza 1924.

KUJBUSNÉ Mecsei Éva

MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára
H-4400 Nyíregyháza, Széchenyi u. 4.
e-mail: kujbusne.mecsei.eva@gmail.com

Great Moments in the Life of the Redeemed Nyíregyháza in the 18th and 19th Centuries

One of the defining centuries of Nyíregyháza's history began in 1753, when, thanks to the settlement of landlords and then spontaneous immigration, the village became the most populous settlement in the region and achieved unparalleled legal and economic development nationwide. The history of events of the period was explored in detail by László Cserenyák, the history of administration by Péter Hársfalvi, and the most important sources and data were drawn to attention by Ödön Lukács and István Balogh. An examination of what they describe, supplemented by the latest urban management and social history research, provides an opportunity to learn about the whys and hows of this unique path. On the one hand, we can get an answer to the question of how much the administrative elite that determined the life of the settlement was able to recognize the economic and legal opportunities of the era, and in what ways they were able to use them in a way that would be acceptable and even supportive for the dominant groups of local society. On the other hand, it reveals what the people of Nyíregyháza risked and what they gained or lost with the changes in legal status based on royal privilege: becoming a market town, then a privileged market town, and with perpetual lease contracts that were not yet regulated by law in the first half of the 19th century. On the bicentennial of the redemption, it is worth looking back and summarizing the unique development that took place, which was, however, interrupted by the events of 1848, which initiated major social changes.

Mecsei Éva KUJBUSNÉ

Hungarian National Archives
Szabolcs-Szatmár-Bereg County Archives
H-4400 Nyíregyháza, Széchenyi u. 4.
e-mail: kujbusne.mecsei.eva@gmail.com

